

Л. В. Ярмол

доцент кафедри теорії та філософії права
Навчально-наукового інституту права та психології
Національного університету “Львівська політехніка”
канд. юрид. наук, доцент

“ПОГЛЯД” У СТРУКТУРІ СВІДОМОСТІ ЛЮДИНИ: ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ

© Ярмол Л. В., 2014

Проаналізовано філософські аспекти одного з важливих елементів свідомості суб'єктів – погляду. Розглянуто поняття, значення, трактування погляду. Охарактеризовано значення філософського розуміння погляду для юридичного проголошення свободи вираження поглядів.

Ключові слова: свідомість, погляд, свобода вираження поглядів, знання, переконання.

Л. В. Ярмол

“МНЕНИЕ” В СТРУКТУРЕ СОЗНАНИЯ ЧЕЛОВЕКА: ФИЛОСОФСКО-ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ

Осуществлен анализ философских аспектов одного из важных элементов сознания субъектов – мнения. Рассмотрено определение, значение, толкование мнения. Дана характеристика значения философского понимания мнения для юридического провозглашения свободы выражения мнения.

Ключевые слова: сознание, мнение, свобода выражения мнения, знание, убеждение.

L. V. Yarmol

A “VIEW” IN THE STRUCTURE OF CONSCIOUSNESS: PHILOSOPHO-LEGAL ASPECTS

In the article philosophic aspects of one of the major elements in the consciousness, meaning a view, are analyzed. Besides, the notion, meaning and interpretation of a view are examined. Also, the value of philosophic understanding of a view for the aim of legal declaration of the freedom of expression is characterized.

Key words. consciousness, view, freedom of expression, knowledge, beliefs.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими завданнями. У демократичному суспільному та державному житті важливе місце посідає така можливість людини та інших суб'єктів, як свобода вираження поглядів. “Погляд” проникає в усі сфери суспільного життя. Його значущість зростає, оскільки він є однією з основних форм сучасного пізнання й спілкування. За допомогою поглядів виробляються й ухвалюються рішення, даються важливі оцінки, зокрема і державно-правовим явищам.

Наукове завдання, виконанню якого присвячена ця стаття, полягає у тому, щоб проаналізувати філософські аспекти одного з важливих елементів свідомості суб'єктів – погляду та їх значення для юридичного розуміння свободи вираження поглядів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано вирішення проблеми і на які спирається автор. Такі взаємопов'язані поняття, як “погляд”, “знання”, “віра”, “переконання”,

котрі стали важливими, невід'ємними елементами свідомості, здавна привертали та й досі привертають до себе увагу філософів, психологів, правників, соціологів та інших учених.

Грунтовні дослідження природи погляду знаходимо у роботах філософів-класиків Т. Гоббса, Д. Локка, І. Канта, Д. Юма. Вони розглядали це поняття у взаємозв'язку зі знанням та вірою. Теоретичні положення цих філософів істотно вплинули на розуміння погляду у сучасній філософії.

Слід, однак, зазначити, що такий феномен, як погляд, з давніх часів досліджували й інші відомі філософи, які вивчали основи формування людської свідомості, думки, світоглядних позицій. Це, зокрема, Арістотель, Ф. Бекон, Г. Гегель, Ксенофан Колофонський, Демокріт Абдерський, Протагор, Платон, Д. Толанд, Джон Антоні Коллінз, Д. Гартлі, Д. Прістлі, Клод Адріан Гельвецій, Г. Фіхте, Ф. Шеллінг та інші. Над дослідженням погляду у структурі наукового пізнання працювали Т. Кун, Пол Карл Феєрабенд та інші представники цих сфер знання.

Сучасні науковці теж зробили чималий внесок у філософські дослідження цього явища. Витоки й особливості формування поглядів з'ясовували О. Александрова, О. Боровков, М. Білалов, Д. Гавра, Б. Грушин, Н. Горшков, М. Дмитровська, Б. Єрунов, О. Клевакіна, В. Коробейников, А. Нехаєв, Ю. Сурмін, М. Терьохіна, А. Уледов, О. Фрост та інші дослідники.

Правові питання щодо вираження поглядів людини теж не залишилися поза увагою провідних вітчизняних та зарубіжних науковців. Різні напрями цієї проблематики проаналізовано у працях Н. Виноградової, О. Жуковської, Є. Захарова, С. Кравченко, Н. Кушакової, М. Муратова.

Міжнародно-правові гарантії забезпечення свободи вираження поглядів та її окремих можливостей досліджували В. Лутковська, М. Маковей, С. Шевчук, Є. Чефранова та інші науковці.

Однак загальний аналіз виданих праць із цієї тематики дає змогу дійти висновку, що комплексного філософсько-правового дослідження такого феномену, як погляд, у вітчизняній юридичній науці поки що не здійснено.

Метою дослідження є характеристика філософсько-правових аспектів погляду та їх значення для свободи вираження поглядів як суб'єктивного юридичного права.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням здобутих наукових результатів. Погляд є окремим елементом як індивідуальної, так і колективної свідомості поряд з іншими її "частинками" – вірою, переконаннями, почуттями, емоціями тощо. Для ґрунтового дослідження такого феномену, як погляд, розглянемо поняття і структуру свідомості.

Свідомість суб'єктів – дуже складне й неоднозначне явище, якому приділяли і приділятимуть увагу учені на будь-яких етапах розвитку суспільства. Без свідомості нема людини і, відповідно, суспільства. На свідомість впливали і впливатимуть різні чинники і різні суб'єкти для досягнення певної мети. Тому розуміння сутності свідомості, окремих її елементів має важливе значення не лише в теоретичному, а й у практичному аспекті.

У філософських джерелах визначено, що свідомість – це здатність людини, зарахованої у сукупність соціально-культурних історичних зв'язків, на основі механізмів психіки створювати інтелегібельні моделі й конструкції, власний внутрішній універсум, наділений ідеальними змістом і сутностями, смисловими та ціннісними орієнтирами, який дає можливість людині сприймати, осмислювати, пізнавати дійсність та творчо формувати моделі власної поведінки [1, с. 142]. Здебільшого структуру свідомості подають як єдність знання, почуттів, емоцій та волі.

В. Буслинський зазначає, що свідомість – це вища форма відображення дійсності, котра властива лише людям і пов'язана з їх психікою, виразною мовою, абстрактним мисленням, визначенням цілей, світоглядом, самосвідомістю, самоконтролем своєї поведінки і діяльності та передбачуванням результатів останньої [2].

М. Дьомін вказує, що "свідомість, передбачаючи "відкриту" для особи інформацію і допускаючи довільне оперування нею, – це здатність людини ідеально відтворювати дійсність, активно переробляти відображений матеріал і регулювати практичну діяльність [3, с. 6–7].

На його думку, будь-яка свідомість є суспільною за своєю природою, тобто суспільною за своєю суттю, і, відповідно, індивідуальний досвід людини мізерний порівняно з досвідом усього

суспільства. Такої позиції щодо розуміння свідомості дотримувалася більшість учених у радянській період. Ми не можемо беззастережно її підтримати. Адже індивідуальна свідомість є унікальною і просто вважати її окремим “елементом” суспільної свідомості чи ототожнювати з ним недоречно. Індивідуальна свідомість є і процесом, який безперервно здійснюється та змінюється, і її перенести, долучити до суспільної свідомості у певному стані не завжди можливо. Видатний психолог В. Джемс зазначав, що у “свідомості відбуваються безперервні зміни... жодний минулий стан свідомості не може знову виникнути і буквально повторитися” [4].

У науковій літературі значна увага приділяється дослідженням суспільної свідомості. Зокрема її аналізують у гносеологічному та соціологічному аспектах. Гносеологічний аспект передбачає аналіз зв'язків і відносин суспільної свідомості передусім з об'єктом відображення; з'ясування того, як здійснюється пізнання; у чому полягає специфіка його форм залежно від способів відображення; який шлях пізнання істини тощо. Соціологічний аспект – це аналіз суспільної свідомості, яка посідає певне місце у системі суспільства і виконує специфічні функції у суспільному житті [5, с. 34].

Згідно з цими двома аспектами були визначені й дві структури суспільної свідомості. Свідомість, яка розглядається у гносеологічному аспекті, має таку структуру:

- 1) рівні свідомості (буденна і теоретична свідомість);
- 2) форми пізнання (політична, правова, моральна тощо).

Структура свідомості у соціологічному аспекті подана так:

- 1) сфери свідомості (суспільна психологія, ідеологія, наука);
- 2) форми свідомості (моральна, політична, правова, релігійна, естетична, філософська).

М. Дьомін критикував вищенаведені структури суспільної свідомості і проаналізував її в плані синхронії (тобто у “поперечному розрізі”), зазначивши, що у свідомості як у цілісному утворенні чітко виділяються два її елементи: когнітивна, пізнавальна свідомість і свідомість ціннісна [3, с. 15–16]. Свідомість – це знання про дійсність плюс оцінка цієї дійсності. Оцінка здійснюється з погляду потреб та інтересів людини.

У структурі свідомості виділяють два рівні (підсистеми) – буденну і теоретичну свідомість. Вони простежуються як у пізнавальній свідомості (знання), так і в ціннісній. Структура суспільної свідомості на теоретичному рівні представлена наукою та ідеологією, а на рівні буденної свідомості – емпіричним знанням і суспільною психологією. Пізнавальна свідомість (наука та емпіричне знання) поділяється на різні форми знань: математичне, фізичне, хімічне, біологічне, суспільне, філософське знання тощо. На теоретичному рівні це будуть відповідні науки. Ціннісна свідомість (ідеологія і суспільна психологія) диференціюється на різноманітні форми свідомості: політичну, правову, моральну, естетичну, філософську, релігійну свідомість [3, с. 25].

У наукових джерелах знаходимо чіткі визначення погляду.

“Погляд – 1. Думка, судження про що-небудь” [6, с. 1004].

“Погляд – знання про яке-небудь явище, предмет, світ у цілому з вираженим ставленням особистості до них” [7, с. 302].

“Погляд – один із важливих проявів суспільної й індивідуальної свідомості, сукупність пов'язаних між собою суджень, які містять приховане чи явне ставлення, оцінку будь-яких явищ, процесів, подій і фактів дійсності” [8, с. 511].

Погоджуємося із А. Нехаєвим у тому, що погляд як особлива пізнавальна форма є інструментом для створення певного “образу” чи “картини” світу шляхом надання способу її описування – “точки зору”. Учений вважає, що погляд неможливо застосувати для характеристики цілого класу станів чи ситуацій, адже він завжди описує лиш один конкретний стан чи одну конкретну історичну ситуацію [9].

Б. Срунов зазначав, що в історії філософії у межах гносеології сформувалися два підходи до природи погляду. Згідно з першим, погляд – це специфічна пізнавальна форма. За другим, погляд – це форма переконаності. Ці підходи не лише відображають два погляди на природу погляду, – у них криються два суперечливі начала, притаманні цьому феномену [10, с. 16].

Якщо розглядати погляд у суб'єктивному ракурсі, то можна стверджувати, що він є формою переконаності. Тут проявляється спорідненість погляду й віри. Якщо ж аналізувати погляд під

об'єктивним кутом зору, то можна дійти висновку, що він виступає як пізнавальна форма. Тут проявляється спорідненість погляду і знання.

В історії філософії при абсолютному протиставленні погляду і знання виявлялося, що погляд – це форма переконаності. І навпаки, за спроб зближення погляду і знання з'ясовувалося, що погляд посідає особливе місце у пізнанні та в його результатах і віртуально його можна розмістити між знанням та незнанням. Ці дві тенденції доволі чітко проявилися вже у давньогрецькій філософії. У філософії нового часу вони набували подальшого логічного розвитку у відповідності до загальнофілософських позицій її представників.

О. Александрова також вважає, що основою дослідження погляду слугують два трактування [11]. Одне бере початок від еліатів і Платона. Погляд постає у ньому як неповне знання (докса), яке протистоїть повному знанню (епістеме) і втілюється у вигляді повідомлень про що-небудь.

Друге тлумачення погляду вперше розробив І. Кант, для якого погляд є визнанням істинності судження – визнанням, котре має недостатню суб'єктивну і недостатню об'єктивну основи.

О. Александрова зазначає, що Платон пов'язував пізнання істини із запам'ятовуванням ідей-сутностей, а погляд ототожнював з віруваннями, емпіричним спостереженням, з повсякденним досвідом. Погляд вважається темним, нечітким знанням, яке необхідно переглянути.

Однак М. Білалов стверджує, що недостатньо вважати, що, за Платоном, знання можливе лише як осягнення ідей (шляхом інтелектуальної інтуїції), а результати решти діяльності суб'єкта, який пізнає, це погляди. Безумовно, є раціональні зерна і в їх протиставленні як теоретичної й буденної свідомості, і в їх розподілі за ступенями пізнання: подавати погляд як результат діяльності почуттів, а знання – позачуттєвим. Однак слід врахувати еволюцію відповідних поглядів Платона в останніх книгах “Держави”. У них він розвиває вчення про види знання: розкриває дискурсивний характер другого виду інтелектуального знання, обґрунтовує почуттєві знання, одержувані сприйняттям і уявленням [12].

Для з'ясування автентичної діалектики погляду і знання не можна обійтися без поняття істинного погляду, даного Платоном. Платон доводить такі твердження:

- 1) знання не є істинним (правильним) поглядом;
- 2) знання не є істинним поглядом зі змістом;
- 3) знання вище від істинного погляду.

За Платоном, уявлення, яке істинне і тому є істиною, не завжди виявляється знанням. Платон наполегливо стверджує цю ідею. Людина може сформулювати про щось правильний погляд або мати істину, але не володіти знанням, або може діяти, “здогадуючись про істину, але не пізнавши її розумом”. Нерідко таким чином виконують важливі практичні завдання, роблять чимало добра: “...якщо не завдяки знанню, то лише завдяки правильним поглядам люди державні ведуть свої міста правильним шляхом; розумом же й зовсім не відрізняються від пророків і богонатхненних провидців, адже й ті у нестямі кажуть правду, і дуже часто, але самі не знають, що кажуть”. Можливі й інші ситуації. Людина може не лише говорити правду, не усвідомлюючи, що говорить, але й діяти згідно з уявленням, яке ще не усвідомлене і не вербалізоване, тобто машинально, підсвідомо.

У міркуваннях Платона виражено не лише практику використання людиною істини-здогаду, істини-погляду. Платон відверто натякає на фундаментальне положення своєї філософії про невідоме суб'єкту пізнання існування істини, яка доступна йому як “пророцтво”.

О. Александрова вказує, що за Арістотелем знання може бути дискурсивним чи безпосередньо інтуїтивним. Точне знання (епістеме) формується із необхідних посилянь, а погляд (докса) має ймовірнісний характер. Водночас навіть точне знання спирається на усталені погляди, які визнають більшість мудреців [11].

М. Білалов доходить висновку, що відмінність між поглядом і знанням зводить Арістотель до відмінності у способах розгляду предмета. Спосіб розгляду знання – розгляд по суті загального (хоча і з застереженням), необхідного з одночасною упевненістю в тому, “що інакше і бути не може”. Погляд ґрунтується “на безпосередніх”, але не необхідних підставах”; у ньому, на відміну від знання, не міститься спосіб, який гарантує саме такий, а не інший стан справ. За Арістотелем,

погляд, відображаючи певний етап у складній діалектиці становлення знання, відрізняється від знання гносеологічною невизначеністю, невстановленістю своєї істинності чи хибності [12].

Подібну інтерпретацію погляду подає і Локк. Термін “погляд” у Локка означає “особливий вид встановлення зв'язку між ідеями (уявленнями і поняттями)”, зв'язку, який “конструюється у свідомості того, хто пізнає, на основі інтуїтивного, демонстративного чи навіть чуттєвого пізнання”; погляд – “специфічне судження, пов'язане з визнанням чого-небудь істинним до того, як це буде доведено” [12].

Докладний аналіз формування поглядів, переконань, віри тощо, а також їх значення та взаємозв'язку здійснив І. Кант.

Так, І. Кант зазначав, що “визнання чогось за істинне є фактом нашого міркування і може спиратися на об'єктивні підстави, але потребує також і суб'єктивних у духовності того, хто судить про це. Якщо судження є валідним для кожного, хто тільки має розум, то воно має об'єктивно достатню підставу, і тоді визнання істинності називається переконанням. Якщо ж воно має підставу тільки в особливому характері суб'єкта, то воно зветься впевненістю... Визнання істинності або суб'єктивна значущість судження відносно переконання (яке водночас має об'єктивну значущість) має такі три шаблі: опінію (погляд), віру і знання.

Опінія є визнанням істинності з усвідомленням того, що воно є недостатнім як суб'єктивно, так і об'єктивно. Якщо визнання істинності є достатнім лише суб'єктивно й водночас вважається об'єктивно не достатнім, то воно називається вірою. Нарешті, як суб'єктивно, так і об'єктивно достатнє визнання істинності називається знанням. Суб'єктивна достатність називається переконанням (для себе самого), а об'єктивна – достеменністю (для кожного)” [13, с. 464–465].

А. Нехаєв вважає, що результатом аналізу такого явища, як погляд, І. Кантом є те, що в судженнях чистого розуму погляди взагалі не допустимі [9].

Отже, згідно з філософією І. Канта погляд є елементом процесу, він динамічний.

Звернення до погляду, зокрема й до його пізнавального статусу, передусім пов'язане з першим трактуванням. Воно відображене у працях Б. Єрунова, А. Боровкова, А. Уледова, Б. Грушина, С. Кримського, а також Е. Гуссерля, Айєра, Г. Райла та інших.

При цьому здебільшого помітна тенденція зведення погляду до громадської думки. Загалом під аналізованим тлумаченням порівняно з трактуванням І. Канта логічно розуміємо ось що: погляд є неповне знання або таке судження, котре фіксує недостатнє пізнання об'єкта. Він протистоїть знанню, у якому об'єкт відображений достатньо. Погляд може бути істинним чи хибним. У разі його істинності ця істинність виступає як ймовірна, але не достовірна. У пізнавальних діях погляди стають підґрунтям, коли знання для цього немає.

Друге тлумачення погляду певною мірою пов'язане з працями В. Ільїна та М. Андрюшенка. Погляд трактується у них як одна із форм (поруч із вірою та очевидністю) ставлення до судження, визнання суб'єктом істинності судження. Судження ж може бути як істинним, так і хибним. Погляд має певне підґрунтя у вигляді відповідності судження до деяких індивідуальних особливостей суб'єкта – передусім мети й базису осмислення. Погляд перебуває у взаємозв'язку з іншими ступенями визнання істинності судження. Простежується збіг із ними за наявністю одних показників і розбіжності за відсутністю інших. Цей зв'язок накладає відбиток на вираження його дії, зокрема пізнавального спрямування. Погляд має іншу спрямованість, ніж інші ступені.

Заслуговують на увагу дослідження Б. Єрунова, котрий комплексно проаналізував філософські елементи поглядів у системі людського пізнання. Він розглядав погляд як одну із пізнавальних форм, за допомогою яких здійснюється перехід від суб'єктивного до об'єктивного. І відповідно зазначав, що згідно з діалектичним підходом виділяються суб'єктивні та об'єктивні елементи поглядів людини [10, с. 65]. І залежно від переважання елементів однієї групи погляди поділяються на суб'єктивні й об'єктивні.

Суб'єктивний погляд характеризується такими ознаками:

- 1) відображає предмет не таким, яким він є, а таким, яким його уявляє суб'єкт;
- 2) беруться до уваги лише суб'єктивні критерії (очікуване, приємне, корисне). Критерієм правильності є переважно суб'єктивна впевненість;

3) оцінка як переведення невизначеного у визначене здійснюється на підставі суб'єктивно обумовленого прообразу.

Суб'єктивний погляд може бути упередженим, хибним або, навпаки, правильним. У будь-якому разі він суб'єктивний, а його об'єктивний зміст опосередкований і прихований.

Об'єктивному погляду притаманні такі ознаки:

1) він відображає предмет таким, яким він уявляється з урахуванням реальних можливостей;

2) оцінка як переведення невизначеного у визначене здійснюється на підставі частково перевірених прообразів;

3) показником істинності (вірогідності) переважно виступає не суб'єктивна, а об'єктивна упевненість [10, с. 66].

Хоча у філософських дослідженнях феномену погляду немає єдиної позиції щодо його розуміння, він має важливе значення для юридичної науки, для права, держави.

Погляди людини та інших суб'єктів посідають окреме місце у сфері свідомості, поряд із думками, вірою, переконаннями, емоціями, почуттями тощо, і тому потребують окремої регламентації, окремої “уваги” у законодавстві України, чіткішого їх визначення та співвідношення з іншими елементами свідомості.

У Конституції України ж проголошено, що *“кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань. Кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір”* (ч. 1 ст. 34).

Як бачимо, в Основному Законі України немає чіткого розмежування таких можливостей, як свобода слова, думки, поглядів, переконань, інформації.

Зазначимо, що юридичне право не має закріплювати свободу думки, переконань, погляду, слова, оскільки вона відображає внутрішню, психічну сферу життєдіяльності особистості, у яку ні держава, ні інші соціальні утворення чи окремі особи втручатися не мають з огляду на її природу. Правовому регулюванню підлягають свободи зовнішнього вираження, прояву цих феноменів свідомості.

Враховуючи викладене вище, а також те, що погляд людини посідає окреме місце у сфері свідомості поряд із вірою, переконаннями, емоціями, почуттями тощо, ч. 1 ст. 34 Конституції України доцільно сформулювати так: *“Кожен має право на свободу вираження своїх поглядів”*, як це і проголошено в основних міжнародних документах про права людини.

Підтримуємо напрацювання тих учених, які розглядають погляд у пізнавальному процесі як специфічне судження, котре є оцінювальним і використовує такий спосіб опису “образу”, “картини” подій, ситуацій, як “точка зору”.

Вираження саме таких специфічних суджень (поглядів), які можуть ґрунтуватися на недостатніх і не повністю визначених даних, мають оцінювальний характер, призводить інколи до цілої низки порушень можливостей суб'єктів, наприклад, права на честь, гідність, ділову репутацію тощо. Законодавство держав та юридична практика мають враховувати розуміння сутності такого феномену, як погляд, при вирішенні конкретних справ. Позитивною є правотлумачна практика Європейського Суду з прав людини (нижче за текстом – Суд) щодо захисту свободи вираження поглядів у нашому контексті. Так, Суд зазначив, що необхідно чітко розрізняти твердження про факти та оцінювальні судження, і якщо факти можна перевірити, то правдивість оцінювальних суджень не піддається доведенню. Вимогу про доведення правдивості оцінювального судження виконати неможливо.

Наприклад, у рішенні, ухваленому 27 березня 2008 р. у справі *“Азеведо проти Португалії”* Суд постановив, що було порушення ст. 10 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, яке виявилось у засудженні заявника за наклеп з огляду на факт критики ним наукової праці. Коментарі ж заявника були оцінювальними судженнями, а тому їх не треба було доводити [14].

Висновки. Право на зовнішнє вираження поглядів сьогодні у всіх демократичних державах проголошене в основних законах і там приділяється значна увага його юридичному забезпеченню.

Поряд із свободою вираження поглядів проголошуються і свобода віросповідання, свобода думки, слова, переконань, почуттів, інформації тощо. Розмежуванню цих свобод, кращому розумінню їх сутності, безперечно, допомагають і філософські дослідження погляду та інших пов'язаних із ним феноменів. У Конституції України, на нашу думку, доцільно окремо визнати, проголосити таку можливість кожного суб'єкта, як свободу вираження поглядів.

1. Петрушенко В. Тлумачний словник основних філософських термінів / Петрушенко В. – Львів: Вид-во Нац. ун-ту “Львівська політехніка”, 2009. – 264 с. 2. Буслинський В. А. Філософія: курс лекцій / Буслинський В.А. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrkniga.org.ua/ukrkniga-text/700/5/>. 3. Демин М. В. Анализ структуры сознания / Демин М. В.– М.: Изд-во Моск. ун-та, 1980 – 37 с. 4. Джемс В. Психология / Джемс В. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ligis.ru/psylib/090417/books/james02/index.htm> 5. Уледов А. К. Структура общественного сознания (Теоретико-социологическое исследование) / Уледов А. К. – М.: Мысль, 1968. – 324 с. 6. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і доповн.) / уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2005. – 1728 с. 7. Соціально-психологічний словник / авт.-уклад. М. Чапка, У. Контни. – Мисловице, 2010. – 519 с. 8. Философия: энциклопедический словарь / под ред. А. А. Ивина. – М.: Гардарики, 2006. – 1072 с. 9. Нехаев А. В. Когнитивные функции мнения : автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. философских наук: спец.: 09.00.11 “Онтология и теория познания” / Нехаев Андрей Викторович – Тюмень, 2006. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dissercat.com> 10. Ерунов Б. А. Мнение в системе человеческого познания / Ерунов Б. А. – Л., 1973. – 184 с. 11. Александрова О. С. Мнение как феномен познания: автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. философских наук: спец.: 09.00.11 “Онтология и теория познания” / Александрова Ольга Степановна. – Владимир, 2001. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dissercat.com> 12. Биалов М. И. Истина, знание, убеждение / М. И. Биалов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://sbiblio.com/biblio/archive/bilalov_istina/default.aspx 13. Кант Иммануїл. Критика чистого розуму / пер. з нім. та приміт. І. Бурковського / І. Кант. – К.: Юніверс, 2000. – 504 с. 14. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі “Азеведо проти Португалії” від 27 березня 2008 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.echr.coe.int/> [доступ – 29.07.2014 р.].